

۰۹ اکتوبر، ۲۰۲۴

پوهاند عبدالحي حبيبي

يادداشتها در تاريخ صنايع افغانستان

قسمت پنجم

مکتب هنري بخارا :

در اواخر دوره اوج هنري مکتب هرات هنگامیکه مکتب صفوی و هندي ازین منبع فیاض منشعب میشود در بخارا نیز سبک مهم نقاشی از همین سرچشمه بوجد آمده بود. در حدود (۹۴۲ هـ _ ۱۵۳۵ م) نقاشان و خوشنویسان زیاد مکتب هرات در اثر انقلاب روزگار و

سلطه صفویان به بخارا و ماوراء النهر گریختند، و در آنجا باسلوب مکتب هرات و مخصوصاً بسبک بهزاد کار خود را ادامه دادند، از آنجمله میر علی هراتی شاگرد زین الدین محمد از خطاطان مشهور هرات در سنه (۹۴۱ هـ - ۱۵۳۴ م) بدربار بخارا رفت و راه و رسم خوش نویسی مکتب هرات را در آنجا ادامه داد، وی نسخه یوسف و زلیخای جامی را بتاریخ (۹۳۰ هـ - ۱۵۲۳ م) در هرات نوشت که در بخارا مصور و مذهب شد. (۵۳)

از هنرمندان مشهور مکتب بخارا محمد مذهب شاگرد میر علی خطاط معروف و پیرو اسلوب بهزاد است، وی در القت دادن بین اشکال و پوشانیدن زمینه تصاویر به ابنیه و کشیدن اشکال اشخاص و تقسیم آنها از روش بهزاد پیروی کرده و بعد از رفتن بهزاد به تبریز وی به بخارا رفته است. از مشهورترین آثار هنری محمود مذهب تصاویریست در نسخه خطی تحفا الاحرار جامی که در بخارا نوشته شده و نسخه یگر همین کتاب که تصاویر آن بامضای محمد مذهب است در مجموعه هومبرگ کتابخانه ملی پاریس دیده می شود. در يك مجموعه نقاشی کتابخانه حضرت رضا در مشهد مناظر بزمهای عشقی کار همین محمد مذهب و شاگردش عبدالله موجود است، که کاملاً سبک نقاشی بخارا را دارد.

دیگر نمونه کار محمود در مینیاتور دو صفحه بی مؤرخ (۹۵۳ هـ - ۱۵۴۶ م) مخزن الاسرار نظامی کتابخانه ملی پاریس بامضای اوست. که اصل کتاب در سنه (۹۴۴ هـ - ۱۵۳۷ م) در بخارا بدست میر علی نوشته شده است، و امتیاز این تصویر در تناسب آن و تباین رنگهایش می باشد. (۵۴) دیگر نمونه مکتب بخارا یوسف و زلیخای جامی است که میر علی حسینی در سال (۹۳۰ هـ - ۱۵۲۳ م) نوشته ولی مینیاتورهای آن در حدود (۹۴۷ هـ) ساخته شده، و نفوذ شدید مکتب بهزاد و هرات را میسرسانند، هکذا يك کتاب بوستان سعدی و دیگر فتوح الحرمین محبی لاری نیز دارای تصاویر بهمین سبک اند. (۵۵)

عبدالله مذهب نیز از مکتب هرات و بخارا هجرت کرد که تصاویرش خیلی کم و نادر بدست می آید، و شاید مشهورترین آنها تصویر جوانی باشد که در زیر درخت پر گلی مشغول ساز نواختن است، این پرده اکنون در موزه فنون نفیسه لیبزیك میباشد. (۵۶)

از ممیزات مکتب بخارا یکی اینست که پوشاک سر اشخاص عبارت از کلاه ترك دار بلند یست که قسمت پایین آنرا عمامه یی پوشانیده است، و دیگر صور اشخاص را بطور انفراد و مستقل کشیده و هراخوان نقاشی ازین تصاویر مرقعهای جداگانه را تشکیل میدادند تزئین حواشی نسخه های خطی بانواع نقش و نگارهای دو رنگ طلایی و نقره یی بر روی يك زمینه رنگ آمیز نیز از

ممیزات این مکتب است. (۵۸)

تذهیب:

تذهیب کتب نیز از هنرهای خیلی مهم دوره اسلامی است و از نسخ قرآن عظیم که از قرن چهارم تا ششم هجرت در دست است پدید می آید که نسخه های کتاب آسمانی را با بهترین و دقیق ترین رسوم و اشکال تذهیب میکردند، و مذهبانی که این کتب خطی را بعد از تحریر بانواع آرایش های هنری می آراستند در مرتبه از خطاطان و مصوران کمتر نبودند.

مذهبانی حواشی و صفحات اول و آخر و سرفصلهای و عناوین کتب سوره ها و احزاب قرآنی را باستارگان و رسوم هندسی و گل و پوته و شاخه و برگها و گاهی با اشکال انسان و پرندگان و آهو و مرغابی و غیره تزئین می نمودند و مانند هنرمندان دیگر نام خود را بران کتاب باصفت "مذهب" می نوشتند، و برای این کار مصارف گرافی بامواد قیمتی از قبیل طلا و نقره و لاجورد و کاغذ عالی و الوان گوناگون میشد و قراریکه هنر شناسان رای داده اند درین تزئینات تذهیبی مخلوطی از رسوم ساسانی و بیزانس و نبطی و کتب یهود و مسیحیان کلیسای شرقی اقتباس می شد. (۵۹)

تاکنون کتب خطی تذهیب شده قدیمترین را از دوره سلجوقی یافته اند، که طریقه جدول کشی دور سطرهای نوشته شده، و تزئین حواشی خارج آنرا با اشکال و رسوم نباتی از ابتکارهای همین عصر می دانند در دوره مغول مذهبانی رنگهای طلائی و آبی و قرمز و سبز و پرتقالی را استعمال میکردند، و رسوم و اشکال هندی گوناگون را باستاره های متنوع و اشکال مربع و مسدس و مثنی و دوایر مشبک و دیگر اشکال مملو از شاخ و بوته نباتات و صور انسانی و حیوانی می نوشتند، و دران منتهای دقت و استادی را نشان میدادند.

از نسخه شاهنامه بایسنقر موزه گلستان (۸۲۳ هـ) که دران صورت تذهیب نیز کشیده شده پدیدار است که مذهب نیز در جمله هنرمندان دیگر آبرو و مقامی در خور اهمیت داشته است. (۶۰)

در دوره تیموریان هرات بر اهمیت رونق تذهیب افزوده شده، که همان نسخه شاهنامه بایسنقری این هنر را در نهایت اوج نشان میدهد، و از مذهبانی معروف اکادیمی هرات مولانا تاج محمد نقاش و مذهب بود که در علم حیل) جراثقال(و میکانیک و چینی سازی هم دستی داشت، و امیر خلیل و میرک نیز ازین جمله اند. (۶۱)

باری تذهیب از خصایص بسیار جالب مکتب هنری هراتست، که بعد از آن به پارس و هند و بخارا نیز سرایت کرده و تقلید شده است و در افغانستان بسا کتب خطی هرات بنظر می آیند که

نمونه های خوب تذهیب و تزئین بشمار می آیند.

صحافی و جلد سازی :

اما هنر صحافی و جلد سازی کتب نیز در قرن نهم هجری در هرات باوج خود رسیده بود از بهترین کارهای صحافی و تجلید کتب که تاکنون بوجود آورده شده صحافی های مدرسه هرات دوره تیموریست که صنعت صحافی و چرم کاری بحد کمال رسیده، و دارای طرحهای عالی است که دران نهایت دقت و مهارت بکار رفته است.

قسمت خارجی معمولاً دارای تزئینات فشاری است در حالیکه در قسمت داخلی طرحهای زیبایی بریده شده روی زمینه آبی رنگ قرار داده شده است، و نمونه های خوب صحافی و تزئینات جلد کتاب در نسخه های مؤرخ (۸۴۱ هـ و ۸۴۹ هـ) کتابخانه تویقاپو سرای استانبول، و خمسه نظامی مؤرخ (۸۵۰ هـ) متروپولیتن موجود است.

در قرن (۱۵ و ۱۶) صنعت کتب ممالک اسلامی را در ایتالیا و مخصوصاً در شهر و نیز تقلید میکردند، و بدین وسیله بسیاری از نمونه های شرقی در طرحهای اروپا راه یافت و صنعت جلد سازی و طلاکوبی بسبک اسلامی در تزئین جلد کتاب در اروپا شایع شد. (۶۲)

اگر چه درین دوره هرات در فن جلد سازی و صحافی گوی پیشی را ربوده اما غیر ازان مراکز دیگری نیز وجود داشته که مهمتر از همه در خراسان و سمرقند و مرو و مشهد و بلخ و نیشاپور بود. (۶۳) و جلد سازان بر خلاف روش های قدیم که در تزئین بکار میرفت برای تزئین جلدها مناظر طبیعی و اشکال حیوانات و پرندگان حقیقی و خرافی را در نهایت دقت و اتقان بکار بردند. این هنرمندان فشار با ابزارهای ساده را برای ترسیم اشکال هندسی و شناخه و بوته روی جلد ترك کردند، و قالب های فلزی را که هر کدام دارای شکل مستقلی بود بکار برده و با آنها بجلد فشار وارد آوردند، و در اثر این فشار اشکال نباتات و حیوانات را شکل آدمی را بطور برجسته در روی جلد نمایان می ساختند، صحافان و جلد سازان مکتب هنری هرات از نیمه قرن دهم هجری (۱۶ م) برای تزئین جلد ها اشکال و رسم های لاکه را نیز بکار بردند، و قدیمترین جلد های این نوع که بما رسیده در سال (۹۳۱ هـ - ۱۵۲۵ م) است که از حیث رنگ آمیزی خیلی زیبا و ممتاز است و رنگهای مشکی و طلایی زیادتیر بکار رفته است.

نباید فراموش کرد که مکتب هرات در فن جلد سازی تاثیر زیادی نسبت بسایر مراکز فنی داشته، و رفت و آمد هنروران بدان شهر فراوان بود، و اکادمی هنری هرات که در سال (۹۱۳ هـ - ۱۵۰۷

م) با هجوم شیبانی خان منحل شد، اغلب هنروران آن بمرکز دیگر فنی در هند و پارس و دربار عثمانی هجرت کردند.

باید دانست که این جلد‌های هزلها، که در دقت و نکات فنی و صنعتی یکی از معجزات فن آن بود تنها منظور از ساختن آنها این نبود که بمنزله غلافی باشد که کتاب را بدان حفظ کنند، بلکه خود آنها جزئی از اجزاء گرانبهای کتاب بشمار میرفتند، و کتاب باوقایه خود در محفظه بی از دیبا یا مخمل یا صندوق چوبی حفظ می شد. (۶۴)

اشکال نباتی:

دوره غزنوی بطرف کاری در تزئینات نباتی که از شاخه و ساقه های ممتد تشکیل می شد امتیاز خاصی داشته و با توازن و تناسب بسیار دقیقی که نمونه کاملی از ابداع و قدرت نمایی در کشیدن اشکال "ارابسک" است آنها را نمایش داده است.

در اشکال نباتی و گلها و درخت هایی که از مکتب هرات در تصاویر یا بر روی خزف و یا منسوجات و پارچه های گرانبهای که در قرن دهم و یازدهم ۱۶۰/۱۷م می بینیم، ظرافت عنصر نباتی پدیدار است.

در حقیقت اشکال نباتی که در تزئین صنایع بکار میرفت از قرن (۸ ه ۱۴ م) بسوی تکامل رفته و نمونه صادقی از نباتات و حقیقی شده و هنرمندان درین میدان به منتهی درجه موفقیت رسیده اند، و شاید بر اثر تاثیر فنون و روشهای چینی بود که بوسیله مغولها آمده است. (۶۵)

گرانبها ترین کتب دنیا:

در موزه گلستان تهران نسخه بی از شاهنامه بخط جعفر بایسنقری موجود است که در سال (۸۲۳ ه - ۱۴۲۹ م) نوشته شده این نسخه از شاهکار های نقاشی این مکتب است که ۲۲ مینیاتور این کتاب نقاشی هرات را در اوج ترقی خود نشان میدهد، از صفات ممتاز این تصاویر رنگ آمیزی درخشان و دقت در جزئیات است که مختص نقاشی آن عصر میباشد. (۶۶)

از لحاظ تذهیب و تزئین نیز این نسخه عالیترین کار مکتب هرات است که تذهیب کاریهای رنگ آن توسط هنرمندان درباری انجام یافته و طرحهای گل و گیاه این تذهیب نمونه دقت در جزئیات و شفافی رنگ است، بطوریکه نظیر آن فقط در مینیاتور کاری دیده میشود (۶۷)

معاون آثار عتیقه مشرق زمین در موزه بریتانیا پروفیسور د. برت درباره این کتاب نفیس می نویسد: هنرمندان را از سراسر امپراطوری تیموریان در دارالعلم هرات گرد آورد، درین شهر

بود که کاغذ ساز ، خطاط، تذهیب کار، صحاف، رنگ ساز، نقاشی، شیرازه کار در تهیه کتابهایی که میتوان بعضی از آنها را از عالیترین کتابهایی که در تاریخ بشر ساخته شده دانست، همکاری میکردند، و شاهنامه بایسنقری (۸۲۳ هـ) را بوجود آوردند. که خطاطی و تذهیب و نقاشی فقط جزئی از تمام کتابست، صحافان نیز از نظر هنر از همکاران هنرمند خود عقب نماندند و نفیس ترین جلدی برای آن ساخته اند و حتی نمونه های این تجلید خراسانی مورد تقلید جلد سازان اروپا گردید، و این کتاب معرف عالیترین مرحله کمال کتاب سازیست. (۶۸)

گویند صورت بایسقر میرزا که این نسخه باو تقدیم شده است باصورت نویسنده و مذهب و نقاشی که در آن کار کرده اند درین نسخه موجود است. (۶۹)

امتیاز این نسخه در اتقان تصاویر و ابداع در تزئین و استادی در رسم حوادث است بطوریکه روحانیت مخصوصی بآنها بخشیده است و مخصوصاً در تماسک اجزای رسم و وحدت تالیف بین آنها و متنوع در مناظر و خالی بودن از مکررات ملال آور مکتب های تبریز و شیراز و مراعات کمال دقت در کشیدن اسپها و بوته ها و گلیها و پرندگان و زینت لباسهاست، و توجه خاصی در رسم تفصیل داستانها و نمایاندن انواع تحف از قبیل قالی و ظروف و غیره شده است. (۷۰)

فلزکاری و ترصیع:

صنعت ترصیع اشیای برنزی با سایر فلزات از قبیل مس و نقره از عصر سلجوقی در خراسان وجود داشته و بالاخر ترصیع کاری ارزش هنری پیدا کرد، و اسلوب ابتکاری هرات و نشاپور و سیستان و مرو که مراکز مهم فلز کاری بودند بتدریج به سایر ممالک راه یافت. (۷۱)

فلزکاری مانند دوره سلجوقی از برنز یا مفرع بوده و ترصیع و خاتم کاری از عوامل تزئینی عمده آن بود که اینک چند نمونه کار هرات و خراسان موجود است:

۱. در موزه هرمیتاژ شوروی قدیمی ترین نمونه ترصیع کاری يك قلمدان برنجی دارای ترصیع مس و نقره بصورت های كوچك و پرندگان كوچك و شاخ و برگ موجود است که مربوط بسال (۵۴۳ هـ - ۱۱۴۸ م) در خراسان باشد. (۷۲)

۲. مهمترین اثری فلزکاری مرصع هرات بی شك سطل مدور دسته دار موزه هرمیتاژ است که بموجب کتبیبه آن در ساله) ۵۸۸ هـ _ ۱۱۶۳ م(در شهر هرات بوسیله محمد بن الوحیدریخته گر و مسعود بن احمد قلم زن برای یکی او تجار شهر زنگان ساخته شده است و ازین معلوم است که این

صنعت دران زمان در هرات سازمان مفصلی داشته و به شهرهای دیگر صادر میشد، نقشه های این ظرف عالی از نقره و مس درست شده و پنج ردیف است ، دوتای آن مجالس شادی دربار و شکار است . و بقیه مزین باخطوط کوفی و نسخ میباشد و قسمت عمومی خط نسخ، تبدیل ببدن و سر و کله آدمک هایی گردیده که بسیار دلپذیر و دقیق اند (۷۳)، و اشکال جنگجویان و شکار چیان و مناظر مردان را در حالت نوشیدن و بازی نشان میدهند، و صور رقاصه ها و نوازندگان نیز بران دیده می شود، و کتیبه های کوفی و نسخ آن که بشکل بدن انسانی آورده شده ابتکار خراسان است و ازین ظرف مصنوع هرات میتوان يك مکتب جداگانه ترصیع برنز و مس را تشخیص داد . (۷۴)

۳ . ابریقی که در مجموعه مورگان بود، نمونه خوبی ازین گروه خراسانی است بدنه آن دارای تزئینات متشابه است که در انتهای آنها سر حیوانات مختلف نقش و به دوازده قسمت تقسیم شده است . تزئین گردنه کتیبه کوفی و نسخ است که عیناً مانند آثار دیگر هرات، انتهای حروف بشکل سر انسان در آورده شده است، و میتوان گفت که این ظرف در خراسان ساخته شده است . (۷۵)

۴ . ابریقی در موزه تفلیس موجود است که بانقره و مس ترصیع شده و تاریخ [ن ۵۷۷ هـ - ۱۱۸۱ م] است که امضای سازنده آن محمود بن محمد هراتی بران نوشته است . (۷۶) بدنه این ظرف شیار شیار است و بر روی شانۀ آن بروج دوازده گانه نقش شده و خصایص کاملاً خراسانی را دارد . (۷۷)

۵ . دیگر از آثار هنری خراسان که خصایص صنعت هرات را دارد، قلمدانی است در گالری فریر در واشنگتون که سازنده آن شاهی ندامداشت و در (۶۰۷ هـ _ ۱۲۱۰ م) برای مجد الملك مظفر وزیر اعظم خراسان در مرو ساخته شده و اسلوب تزئین و نوع کتابت کوفی و نسخ همانست که بشکل سر انسان و حیوان کشیده شده و در فلزکاریهای هرات مروج بوده است، و بهمین سبک يك جام برنزی در موزه متروپولیتن نیز موجود است . (۷۸)

ادامه دارد